

De terugkijk-utopie

door Mischa Andriessen

*Lezing bij Stroom Den Haag op 20 februari 2011
t.g.v. finissage 'Speak, Memory'*

Voor mij gaat kunst in belangrijke mate over het begaan van zijpaden. Ze mag weliswaar van alles met waarheidsvinding te maken hebben, maar kunst jaagt de waarheid niet zo doelgericht na als de wetenschap. Daarvoor hangen proces en resultaat te nauw samen.

Precies daarom liggen de kunsten, denk ik, momenteel onder vuur. In de verklaard barre of zelfs barbaarse tijd waarin wij blijkbaar leven, lijkt daadkracht - via de kortste route naar een doel - het devies te zijn. Het zijn geen tijden voor twijfel, het is crisis, dus doe iets!

"Speak, Memory" het boek van Vladimir Nabokov waaraan de tentoonstelling die vandaag eindigt, zijn naam dankt, is één lange zijweg. Nabokov probeert een verloren jeugd in het Rusland waaruit hij moest vluchten, terug te winnen door haar zo scherp mogelijk te beschrijven. Alles uit het hoofd. De landkaart helemaal aan het begin van het boek is niet een ongetwijfeld beschikbare officiële kaart, maar een die door Nabokov vanuit zijn geheugen werd getekend en zo is alles in "Speak, memory" opzettelijk niet-geverifieerde herinnering. Nabokov kreeg bij leven vele gelegenheden om voor langere of kortere tijd terug te keren naar zijn vaderland. Hij ging niet. Het geheugen moest eigenmachtig spreken, zonder vertroebeld te worden door een hernieuwde blik op bijvoorbeeld het ouderlijk huis. Nabokov beschreef het zoals hij het zich heugde en door zo onherroepelijk op zijn eigen herinneringen te vertrouwen, slaagde hij erin om niet alleen zijn jeugd te beschrijven, maar en passant ook het teloor gaan ervan. Ik citeer:

'The nostalgia I have been cherishing all these years, is a hypertrophied sense of lost childhood.'

Nostalgie, het woord is eindelijk gevallen. Nostalgie is volgens schrijver en literatuurprofessor Svetlana Boym de drijvende kracht in Nabokovs werk.

Ik wil daar aan toevoegen dat het ook de drijvende kracht in ons huidige tijdsgewricht is. Het zou een tweede reden kunnen zijn waarom kunst – toch vaak gefocused op het nu- momenteel met achterdocht bekeken wordt.

Maar eerst iets over dat fenomeen nostalgie zelf De geschiedenis ervan is te bloemrijk om onvermeld te laten. Nostalgie is de pijn van ergens niet zijn. In het heden of in wat al is geweest. Inmiddels wordt dat gezien als een onschadelijke gemoedstoestand die menigeen zelfs vrijwillig soms kortstondig opzoekt. Van de zeventiende eeuw toen het begrip in zwang kwam tot aan het einde van de negentiende eeuw was het echter een erkend ziektebeeld. Het kon bijvoorbeeld een reden zijn om te worden afgekeurd voor militaire dienst. Tussen de oren zat het niet: bij sectie op soldaten uit het Napoleontische leger die in Rusland waren gesneuveld, verklaarden deskundigen evidente sporen van de aandoening in de hersenen te hebben gevonden. Bij een ziekte hoort natuurlijk een medicijn. Voilà: bloedzuigers, opium en Alpenlucht hadden volgens medici destijds een heilzaam effect. Hielp dat alles niet, dan was er maar een probaat middel, de patiënt terug sturen naar de plaats waar hij zo graag wilde zijn.

Het is geen toeval dat nostalgie ophield een ziektebeeld te zijn op het moment dat wereldwijd massa's mensen dachten de wereld een beslissende draai de goede kant op te geven. Op het moment dat zowel in Italië als in Rusland kunstenaars en schrijvers actief waren die zich futuristen noemden, die met het vizier op de toekomst de moderne technologie verheerlijkten en alles wat tot het

verleden behoorde tot ballast verklaarden, rijp voor de sloop. Terugkijken werd iets wat de mens misschien wel deed, maar waartoe hij niet gedwongen was. Terugkijken was een gewoonte die kon worden afgeleerd.

In de twintigste eeuw heeft de mens, de kunstenaar niet zelden voorop, dromende over wat in het verschiep zou kunnen liggen, geprobeerd het onderste uit de kan te halen en zoals hun moeders hen hadden kunnen zeggen, kregen ze het deksel op de neus. De Cubofuturisten uit Rusland en onder hen vooral de tragische visionair Velimir Chlebnikov fantaseerden over een wereldtaal die ze zelf met het hen typerende ongeduld meteen maar ontwierpen. Mijmerden over de eindeloze mogelijkheden die de radio zou bieden om de van traditie bevrijde poëzie van de nieuwe wereld wereldwijd te verspreiden. De radio werd echter niet het instrument van de kunstenaars, maar van de machthebbers en hoe kwader de bedoelingen dezer waren des te krachtiger wisten ze het medium naar hun hand te zetten.

Als de futuristen maar een jaar of twintig vooruit hadden kunnen kijken, dan hadden ze gezien dat hun Utopia geen paradijs maar een strafkamp werd. Niet zij met hun experimentele taal- en kunstwerken, bleken vooruitziend, maar hun landgenoot Jevgeny Zamjatin die de dystopie "Wij" schreef - het boek dat als belangrijk voorbeeld diende voor George Orwells "1984" vermoedelijk het schrikbeeld van een totalitair regime dat ons het scherpst voor ogen staat. Zamjatin openbaarde zijn nachtmerrieachtige toekomstvisie al in 1920. Een jaar daarvoor verliet Nabokov de Sovjet-Unie zoals Rusland was gaan heten, zoals is gebleken voorgoed, en in 1922 werd Nabokovs vader vermoord. Niets om nostalgisch over te zijn.

In de hoop te voorkomen dat u mijn zijwegen beu wordt, gooi ik er nu gauw twee stellingen tegen aan. Ten eerste: we maken deel uit van een nostalgische maatschappij. Ten tweede: we maken deel uit van een infantiele maatschappij. Beide hangen nadrukkelijk met elkaar samen. Wie de jeugd als het belangrijkste stadium van het leven ziet, kan op zeker moment niet anders dan nostalgisch zijn.

Eerst ga ik in op die infantiele maatschappij. De stelling komt van de Franse schrijver Pascal Bruckner die zijn boek "De Verleiding van de Onschuld" treffend begint met een beschrijving van de bekende film "The Incredible Shrinking Man". Zonder dat de krimpende man weet waarom, wordt hij kleiner en kleiner tot hij zo klein is dat hij zelfs voor zijn eigen kat die voor hem de afmetingen van een tijger heeft gekregen, bang moet zijn.

Of de man feitelijk kleiner wordt of de wereld groter, maakt geen wezenlijk verschil. Het resultaat is dat de man zich uiteindelijk realiseert dat hij onbetekenend is. Hij bestaat in een wereld waarop hij geen invloed heeft. Hij bestaat, maar wordt uiteindelijk zo klein dat hij niet langer zal worden opgemerkt.

Volgens Bruckner is de reactie op die afnemende invloed en erkenning die menigeen ten deel valt; een hevig verlangen naar onschuld. Dat kan zich uiten in een grote en oprechte maar ten leste volstrekt naïeve betrokkenheid bij slachtoffers waar dan ook ter wereld. Waarbij een gebrek aan invloed wordt ontkend en omgezet in de overschatting ervan. We hebben daar onlangs een staaltje van mogen zien. Denk aan Jolande Sap en haar als een Freudiaanse verspreking te beschouwen beeldspraak: 'een heel mooi druppeltje op een gloeiende plaat.'

Vaker dan tot deze onschuld naar Moeder Theresiamodel, neemt de moderne mens echter zijn toevlucht tot de kinderlijke schuldeloosheid. Door de eigen behoeftes centraal te stellen en na te streven. Door zich als een kleine man te gedragen en zich te beroepen op hulpe- en schaamteloze onwetendheid. Immoraliteit vermomd als desinteresse.

Die infantiliteit kenmerkt zich door een egocentrisch hedonisme, maar meer nog door het scheiden van afhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Ook het volwassen kind steekt zonder op of om te kijken zijn handen in de lucht als hij hulp nodig heeft. Blijft die hulp uit is hij bang en verontwaardigd. Nooit is hij het zelf die blaam treft voor de situatie waarin hij verzeild is geraakt. De boze buitenwereld

is groot en hij is klein en wordt almaar kleiner terwijl de wereld groeit. Je zou voor minder om je moeder roepen.

De wereld is immens gegroeid, vandaar de nostalgie. De wens deel uit te maken van een samenleving die te begrijpen, een wereld die de overzien is. De tijden zijn veranderd, we zijn in zekere zin terug bij af.

Het verlangen daar te zijn waar je niet kunt zijn, verdween als erkend ziektebeeld op het moment dat de industriële en technologische revolutie meer deden dan de mens het werk uit handen nemen; namelijk hem de overvloedige keuze aan goederen in de grote warenhuizen bieden, hem te confronteren met zoveel dat hij nog niet bezat en hem geleidelijk aan ook de vrije tijd te geven om zich aan dat alles te verlustigen. Alles ging vooruit, wat utopisch had geleken, werd een schijnbaar reëel toekomstbeeld: aan niets nog tekort, een lang, weelderig leven in het vooruitzicht.

De rijkdom, een aanzienlijke verlenging van de levensverwachting, minder pijn, minder stank, minder ongemak – in een groot deel van West-Europa werd het gerealiseerd. Zij het in de levensgrote schaduw van de Tweede Wereldoorlog. Van de concentratiekampen en Goelag. Met deze gedeeltelijke verwezenlijking van de droom, is het dromen zelf verloren gegaan. Het wonder van het goed gevulde warenhuis is weg. Dat warenhuis zelf verdwijnt. Verlangens kunnen nu met een druk op de knop worden vervuld en houden daarmee op verlangens te zijn. Na ons te hebben bevrijd van de beklemmende zekerheid dat een dubbeltje een dubbeltje blijft, zinken we weg in de schier eindeloze zee van carrièremogelijkheden. ‘Succes is een keuze,’ heette het jaren her in een soeprclame. Dus wie niet vooruit komt, heeft dat aan zichzelf te wijten. Verzachtende omstandigheden, verminderde toerekeningsvatbaarheid; het zijn allemaal mantra’s die hun magie goddeels verloren hebben. Maar we mogen dan nu wel vinden dat iedereen voornamelijk zelf debet aan zijn eigen drama’s is, voor onszelf wensen we vrijwaring van schuld.

Wat wonder was, is gewoon geworden. In het verschiet ligt meer van hetzelfde. Waar het socialisme de arbeider eerder de heilstaat in het vooruitzicht stelde, belooft ze hem nu weinig meer dan een eerlijker verdeling van de welvaart die ontegenzeggelijk oneerlijk verdeeld zal blijven. De enige politieke partij die Nederland consequent een toekomstbeeld voorhoudt, is de PVV. Zij spiegelen de toekomst voor als een dystopie, het tegendeel van de ideale maatschappij. Hun oproep om niet lijdzaam toe te zien en te handelen, is gericht op het behoud van wat is.

Die houding is typerend voor wat de eerder genoemde Svetlana Boym ‘restorative nostalgia’ noemt. Het willen terugkeren naar een wereld die nooit heeft bestaan, maar die de klein geworden, terugkijkende mens zo helder voor de geest komt te staan dat hij begint te ontkennen dat ze in werkelijkheid nooit zo was als hij haar heeft bedacht.

Utopia ligt niet voor maar achter hem. Om vooruit te komen, zal hij terug moeten. De wereld is aan het ideaalbeeld voorbijgegaan. Een gepasseerd station, dus alsjeblijft, smeekt hij, nu, voor dat het te laat is, keer om!

Je kunt lacherig doen over de kleine man die het verder krimpen probeert te voorkomen door de tijd terug te draaien, maar dat is een teken van cynisme, een teken dat je meer gelooft in complottheorieën, in ondefinieerbare machten, vijfde colonnes en samenzweringen van een handvol machtigen die nog cynischer zijn dan jij.

Dat er grenzen aan de maakbaarheid van de maatschappij zijn, betekent toch niet dat je op moet houden naar vervolmaking te streven. ‘Try again, fail better,’ zei Samuel Beckett en Albert Camus stelde in zijn “Mythe van Sisyfus” dat de mens de steen telkens tegen de berg moet oprollen ook al weet hij bij voorbaat dat hij hem nooit boven krijgt.

Dat geldt ook voor de kunsten. Het is niet toevallig dat er recent grote exposities zijn samengesteld rond het werk van Theo Van Doesburg, El Lissitzky en nu hier in het

Gemeentemuseum Lázló Moholy-Nagy. Uitgesproken, bevlogen en maatschappelijk betrokken kunstenaars. Ook de kunstwereld is nostalgisch. Ook de kunstwereld voelt zich klein. Ook de kunstwereld schreeuwt en stampvoet als een kleuter wanneer het speelgoed dreigt te worden afgepakt.

Misschien moeten die twee eigenschappen die de hedendaagse maatschappij kleuren, worden omgebogen en in iets positiefs omgezet. Kunnen we terugkijkend naar bijvoorbeeld Van Doesburg, Lissitzky en Moholy-Nagy besluiten dat bevlogen- en betrokkenheid essentiële waarden zijn in de kunst en daarmee dat kunst essentieel is in de samenleving.

Moholy-Nagy schreef bijvoorbeeld een postuum gepubliceerd kort essay over de functie van kunst dat verrassend actueel is:

'Art is the most complex, vitalizing en civilizing of human actions. Thus it is of biological necessity. Art sensitizes man to the best that is immanent in him through an intensified expression involving many layers of experience. Out of them art forms a unified manifestation, like dreams which are composed of the most diverse source material subconsciously crystallized.'

En:

'Art has two faces, the biological and the social, the one toward the individual and the other toward the group. By expressing fundamental validities and common problems, art can produce a feeling of coherence. This is its social function which leads to a cultural synthesis as well as to a continuation of human civilization.'

Misschien kunnen we die kinderlijke onverantwoordelijkheid omzetten in onbevangenheid en optimisme. De hoop dat de zijweg, wat de tomtom ook zegt, je net zo goed verder brengt, zelfs al is dat in eerste instantie terug naar het begin. Denk aan Nabokov die zijn geheugen liet spreken. Als vertrekpunt, niet als eind.